

"שילוח הקן" - אילוסטרציה ללמידה משמעותית של טקסט מן המקרא

במדינת ישראל נלמדים נושאים מן המקרא ברציפות, החל מגן הילדים ועד כיתה י"ב. לימוד המקצוע אינו נתון לבחירה, והוא חלק ממערכת בחינות הבגרות. מציאות זו נובעת מההכרה כי המקרא הוא מרכיב מרכזי במורשת התרבותית-היסטורית של עם ישראל והתשתית לזהותו היהודית וכן מההבחנה שספרות המקרא, על ריבוי הפנים שבה, היא אבן פינה בתרבות היהודית והכללית - מהיווצרותה ועד היום הזה - בתחומי המחשבה, הדת, הספרות והאמנות.¹

ברם אנו עדים בשנים האחרונות, כפי שהוטעם בדוח ועדת שנהר, לשחיקה הנמשכת במעמד מקצועות היהדות בכלל, ובמעמד המקרא בפרט, בכל רמות החינוך, והאוניברסיטאות והמכללות להכשרת מורים בכלל זה. השחיקה באה לידי ביטוי בירידה במספר הסטודנטים הפונים ללמוד מקצועות אלה וגם בסגירת חוגים למקרא או בצמצומם במסגרת המוסדות להשכלה גבוהה, ולמיעוט הבוחרים בלימוד מורחב של המקרא לקראת בחינת הבגרות בבתי הספר הממלכתיים העל-יסודיים.²

1 ראו במבוא לתכנית הלימודים החדשה במקרא למערכת החינוך הממלכתית, ירושלים תשס"ג, 7-10.

2 ראו בהמלצות ועדת שנהר, שבדקה את לימודי היהדות בחינוך הממלכתי, כפי שנוסחו בחוברת **עם ועולם: תרבות יהודית בעולם משתנה**, ירושלים תשנ"ד. במגוון תמורות חברתיות ופוליטיות ושינוי ערכים - דוגמת שקיעת אידיאולוגיות; ההתמחות המקצועית הגוברת, המקשה על האפשרות לחנך אדם רב-ממדים; התפוצצות הידע המאיימת על היכולת של דור להוריש לבניו ידע מוסמך והעלייה ביוקרה של המדעים והטכנולוגיה - יש כדי להסביר את התופעה לדעת מחברי הדוח. תמורות ושינויים אלה באים לידי ביטוי מודגש במקצועות ההומניסטיים, מקצועות המנחילים את הסדר הערכי, שלימודי היהדות הם חלק מהם.

הוראת המקרא בבתי הספר הממלכתיים בעייתית יותר מהוראת לימודי היהדות האחרים. כפי שמטעימה אמית³, מצב זה הוא פועל יוצא מגורמים שונים, כגון: הקושי ללמד ספרות בעלת מסרים דתיים בבית הספר הממלכתי, שחינוך לדת אינו נמנה עם מטרותיו; הקושי ללמד טקסטים המתייחסים למציאות רחוקה והעובדה שלשון המקרא היא שפה שכמעט נחשבת שפה זרה לתלמידים, הן בדקדוקה והן באוצר המילים שלה.⁴

בניסיון להתמודד עם מציאות עגומה זו, המליצה ועדת שנהר על מגוון פתרונות הנוגעים הן להכשרת עתודת המורים והן להכנת תכניות לימודים וחומרי למידה: לימוד מקצועות היהדות באופן שידגיש את אופיים כמקצועות הומניסטיים, מנחילי תרבות וערכים, המעניקים כלים לבניית השקפת עולם; לימוד תרבות ישראל תוך קיום זיקה חיובית לתרבות העולם; פיתוח לימוד בין-תחומי רחב הכולל מגוון גישות ומגוון דרכי לימוד; לימוד הטקסטים תוך הדגשה של המרכיבים הרלוונטיים, המשמעותיים והאקטואליים ללומד בן ימינו ועוד.

דומה כי מבחר הטקסטים המוצע בקורס הבין-תחומי "על בעלי חיים ואנשים במקרא" במכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין ודרכי לימודם, יכול לשמש אילוסטרציה ללמידה משמעותית שיש בה כדי לקרב את הלומד אל המקרא ולחבבו עליו.

הקורס "על בעלי חיים ואנשים במקרא" הוא קורס בחירה בתכנית הלימודים של החוג למקרא והחוג למדעים במכללה. הוא ניתן בידי שתי מרצות, האחת מתחום המקרא: ד"ר חוה שלום-גיא, כותבת מאמר זה, והאחרת - מתחום המדעים, מומחית בזואולוגיה: ד"ר מיכל מוטרן. אוכלוסיית הלומדים בקורס מגוונת; היא מורכבת מסטודנטים המתמחים בהוראת מקרא (כ-40%) ובהוראת מדעים (כ-40%) ממסלולים שונים ומיעוט משתלמים ממסגרות מגוונות (כ-20%).

הלומדים בקורס נחשפים לקריאה ביקורתית של טקסטים מקראיים שבמרכזם מפגש בין בעלי חיים ואנשים, דוגמת: תיאור מלך העתיד

3 אמית (1995).

4 אמית (1995).

כ"עני ורכב על חמור" (זכריה ט', ט-ז); המעשה באתונו של בלעם (במדבר כ"ב, כב-לה); קללת הנערים בידי אלישע (מלכים ב', ב', כג-כד); דימוי הרועה והרעייה במקרא; חוקים העוסקים באתיקה כלפי בעלי חיים ועוד. הטקסטים נלמדים בעזרת פרשנות מקראית לסוגיה וספרות מחקר, כשהידע הזואולוגי תורם לא רק להארת הטקסטים המקראיים ולהעמקת הבנתם, אלא גם להכרת עולם בעלי החיים בארץ ישראל בתקופת המקרא ועולם הדימויים שצמח ממנו.

דין "שילוח הקן" (דברים כ"ב, ו-ז)⁵, ובעיקר הבחינה של הטעם לחקיקתו, נבחרו כדי להמחיש את דרך הלמידה בקורס. וזו לשון הדין:

י. יִקְרָא קֶן-צִפּוֹר לְפָנֶיךָ בְּדֶרֶךְ בָּכָל-עֵץ אוּ עַל-הָאֲרָץ, אֲפֻרָּחִים אוּ בִיצִים, וְהָאֵם רֹבֶצֶת עַל-הָאֲפֻרָּחִים אוּ עַל-הַבִּיצִים. לֹא-תִקַּח הָאֵם עַל-הַבָּנִים. שֶׁלַח תִּשְׁלַח אֶת-הָאֵם, וְאֶת-הַבָּנִים תִּקַּח-לָךְ, לְמַעַן יֵיטֵב לָךְ, וְהִאֲרַכְתָּ יָמִים (דברים כ"ב, ו-ז).

צריכת עופות וביצים הייתה שכיחה בתקופת המקרא, כפי שעולה מכתובים דוגמת ויקרא י"ז, יג; הושע ז', יב; משלי ו', ה, ואף מלשון החוק "כִּי יִקְרָא קֶן-צִפּוֹר לְפָנֶיךָ בְּדֶרֶךְ בָּכָל-עֵץ אוּ עַל-הָאֲרָץ" שמציינת מקריות ונטילה מכל הבא ליד.⁶ דין זה אוסר לקחת את האם על הבנים, היינו האם עם הבנים,⁷ מקן צפור, ומתנה את לקיחת האפרוחים או הביצים בשילוח האם.⁸

יש לשאול: מה הוביל את המחוקק לצוות על שילוח האם ונטילת האפרוחים והביצים, מטעם הנעדר מן הכתוב? מה חשיבותה המיוחדת של המצווה שמבטיחה למקיים אותה: "לְמַעַן יֵיטֵב לָךְ, וְהִאֲרַכְתָּ יָמִים", שכר המובטח במקרא למכבד אביו ואמו (דברים ה', ט"ז)?⁹ לשאלות אלו,

5 הכינוי "שילוח הקן" מופיע במשנה חולין, יב, א.

6 טוויג (תשל"ו), 634; כהן-צמח (תשנ"ד), 168.

7 פירוש זה מסתמך על בראשית ל"ב, יב; שמות י"ב, ח; דברים ט"ז, ג - כפי שמציין טוויג (תשל"ו), 634.

8 המקרה המיוחד שבו עוסק החוק משתקף, כפי שמציין טוויג (תשל"ו), 634, בכתובים הללו: ישעיה ל"א, ה, ובייחוד בישעיה י', יד וגם בלשון הדימוי בישעיה ט"ז, ב.

9 שני המרכיבים שבהנמקה זו - טוב ואריכות ימים - נזכרים אמנם בספר דברים כמה פעמים (ד', מ; ה', כ"ו; ו', ב-ג; י"א, ט; י"ב, כה ועוד), אולם צירוף שניהם בנימוק למצווה אחת משותף לשתי מצוות אלה בלבד, כפי שהבחינו אהרליך (1969), 35; ליבוביץ (תשנ"ה), 208; כהן-צמח (תשנ"ד), 168; 201; Tigay (1996).

ובייחוד לשאלה הראשונה שהעסיקה פרשנים ראשונים ואחרונים¹⁰ יוקדש עיון זה.

מה הטעם לחקיקת דין שילוח הקן? שאלה זו הועמדה במרכז הדיון בשיעור. הלומדים העלו השערות מגוונות: איפוק יצרי, צער בעלי חיים (או אתיקה כלפי בעלי חיים), קיימות (Sustainability),¹¹ אם כי התקשו לבססן. המכנה המשותף להשערות אלו הוא הזיקה הברורה לעולמו של הלומד בן ימינו, שהמשרב הסביבתי-חברתי, החינוך לקיימות ואחריות סביבתית הינם חלק מהשיח הציבורי שלו, ובמיוחד של הלומד במכללה, שהעלתה נושאים אלה לתודעה בעקבות הפעילות הנמרצת של החוג למדעים בשנתיים האחרונות.

ברם בחינת ההשערות שהעלו הלומדים מלמדת שהן עולות בקנה אחד עם גישות מרכזיות הרווחות בפרשנות הדין מהעת העתיקה ועד ימינו. לפיכך הוקדש השלב הבא של הלימוד לנושאים האלה: להרחבת הדיון בטעמים המשוערים למצווה ובהעמקתו בעזרת פרשנות מקראית לסוגיה וספרות מחקר; לביסוס כל השערה בכתובים; להכרת פרשנים (ראשונים ואחרונים), שמחזיקים בהשערה זו או אחרת וגם לבחינת מידת הסבירות של כל אחת מההשערות.

נציג עתה בהרחבה שלוש השערות מרכזיות בנוגע לטעם המצווה:

1. צער בעלי חיים

העמדת הדין בתור דין הומני, היינו דין המתחשב בבעלי החיים ובסבלם, רווח למן הפרשנות העתיקה ועד ימינו.¹² לידתו של פירוש זה היא באכזריות הרבה שיש במעשה נטילת אם ובנים יחדיו. אסמכתא לכך נמצאה למפרשים באיסור המנוי בויקרא כב, כז-כח, שזו לשונו:

וְרֹא-אֶת-כָּשֶׁב אֱוֹ-עַז כִּי יִנְלָד, וְהָיָה שְׁבַעַת יָמִים תַּחַת אִמּוֹ וּמִיּוֹם הַשְּׁמִינִי, וְהִלָּאָה, יִרְצָה, לִקְרֹב אֶת-אִשָּׁה לַיהוָה. וְשׁוֹר, אֱוֹ-שָׁה, אֹתוֹ וְאֶת-בְּנוֹ, לֹא תִשְׁחָטוּ בַּיּוֹם אֶחָד.¹³

10 דיון בשאלת טעמי המצוות ודרכי לימודם, ראו אצל ליבוביץ (תשנ"ה), 207-213.

11 דיון בקיימות ובחינוך לקיימות ראו במאמרה של מוטרן, בכרך זה.

12 למשל: רמב"ם, מורה נבוכים ח"ג, מח; ראב"ע; ומהאחרונים: 251 (1901), Driver;

ויינפלד (תשכ"א), צ"ז; Von-Rad (1966), 141.

13 השוו לשמות כ"ב, כז-כח; שמות כ"ג, יב, יט; דברים כ"ה, ד; משלי י"ב י.

חוק זה כולל שני איסורים: האיסור האחד הוא שאין להקריב שור, כבש או עז שטרם מלאו להם שמונה ימים. בימים אלה שייך הוולד לאימו, וטרם יצא מתורת נפל (בבלי, שבת קל"ה, ע"ב). האיסור האחר הוא שאין להקריב שור ואת בנו ביום אחד. ביאור זה נסתייע גם בשימושים הנעשים במקרא בלשון "אם על בנים" כביטוי להשמדה מוחלטת ואכזרית (בראשית ל"ב, יב; הושע י', יד).¹⁴

ביטוי מובהק לגישה זו יש בדברי רמב"ם:
"...כי צער בעלי חיים בזה גדול מאוד. אין הפרש בין צער האדם עליו וצער שאר בעלי חיים. כי אהבת האם ורחמיה על הוולד אינו נמשך אחרי השכל, רק אחרי הכוח המדמה, המצוי ברוב בעלי החיים כמציאותו באדם... וזהו הטעם גם בשילוח הקן. כי הביצים אשר דגרה האם עליהם, והאפרוחים הצריכין לאמן, אינם ראויים לאכילה. וכשישלח האם ותלך לה, לא תצטער בראותה לקיחת הבנים..." (מורה נבוכים, ג, מח).

ברם חסרונו של ההסבר ההומני בכך שחוקי המקרא אינם אוסרים שחיטת בעלי חיים, דבר שהוא אכזרי כשלעצמו, ומצד אחר לקיחת האפרוחים מעל אמם, אף בהיעדרה, יש בו לא רק לגרום לצער רב לאם אלא גם אכזריות, שכן כיצד יתקיימו האפרוחים ללא אמם?¹⁵

2. ריסון האכזריות האנושית וחינוך למידת הרחמנות

לפיכך נראה היה לפרשנים אחרים שאין בדין שילוח הקן מגמת התחשבות בבעלי חיים ובסבלם, אלא מגמת חינוך האדם ושיפור מידותיו: ריסון האכזריות האנושית וחינוך למידת הרחמנות. גישה זו באה לידי ביטוי למשל, בפירוש רמב"ן:

...שלא חס האל על קן ציפור, ולא הגיעו רחמיו על אותו ואת בנו. שאין רחמיו מגיעין בבעלי הנפש הבהמית למנוע אותנו מלעשות בהם צרכנו, שאם כן היה אוסר השחיטה. אבל טעם המניעה ללמד אותנו מדת הרחמנות, ושלא נתאכזר. כי האכזריות תתפשט בנפש

14 כפי שמבחינים למשל: כהן-צמח (תשנ"ד), 168; Nelson (2002), 201; Tigay (1996), 268.

15 דוידוביץ (תשס"א-תשס"ב), 92; Tigay (1996), 201.

האדם... והנה המצוות האלה בבהמה ובעוף אינן רחמנות עליהן, אלא גזירות בנו להדריכנו וללמד אותנו המידות הטובות (רמב"ן, דברים כ"ב, ו).

ושל ר' יוסף אבן קספי:

טעם זאת המצווה מבוארת בעצמה, כטעם "אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד" (ויקרא כב, כח), וכן "לא תבשל גדי בחלב אמו" (שמות לד, כו), והוא להרחיק מעלינו האכזריות ("משנה כסף", דברים כ"ב, ו).

3. תועלתיות: דאגה למניעת הכחדת המין בעולם החי (ובעולם הצומח)

גישה נפוצה אחרת בקרב פרשנים ראשונים וחדשים מצביעה על השיקול התועלתני בחקיקה זו: מניעת הכחדת המין בעולם החי ובעולם הצומח כאחד.¹⁶ האדם הנוטל עופות וביצים מן ההפקר עלול לגרום להכחדת אותו מין ציפורים. כדי לשמר מין זה ולהבטיח את קיומו, מתיר החוק ליטול רק את הביצים ואת האפרוחים, ומחייב לשלוח את האם לחופשי. הותרתה של האם בחיים תאפשר לה לחדש את מחזור החיים ולהעמיד צאצאים חדשים בעונת הדגירה הבאה.¹⁷ החשש להכחדת המין עומד גם מאחורי האיסור: "אֹתוֹ וְאֶת-בְּנוֹ, לֹא תִשְׁחָטוּ בַּיּוֹם אֶחָד" (ויקרא כ"ב, כח).¹⁸ בעלי גישה זו נוטים להשוות את דין "שילוח הקן" לאיסור כריתת עצי פרי בעת מצור:

י-תצור אֶל-עִיר יָמִים רַבִּים לְהַלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ, לֹא-תִשְׁחִית אֶת-עֵצָה לְדָחַךְ עָלֶיהָ גֶרְזֵן, כִּי מִמֶּנּוּ תֵאָכֵל, וְאֹתוֹ לֹא תִכְרֹת. כִּי הָאָדָם

16 ראו למשל בדברי הפרשנים הללו: אבע"ז; רלב"ג; אברבנאל; טויג (תשל"ו), 636; דוידוביץ (תשס"א-תשס"ב), 90-92; עמר (תשס"ב), 534-535.

17 עמר (תשס"ב), 535, 536 מטעים שני דברים: א) שהמצווה אינה כוללת ציפורים מבויתות אלא רק עופות בר, מכיוון שרק לגביהם קיים חשש הכחדה. ב) שלדאגה שהאם תמשיך ותקיים מחזור חיים חדש יש השלכה הלכתית. אדם חייב לשלוח את האם לחלוטין: "שלחה וחזרה, שלחה וחזרה, אפילו ארבעה וחמישה פעמים - חייב, שנאמר שלח תשלח" (משנה חולין יב, ג). רק לאחר שעזבה את הקן והתייאשה מלמצוא בו צאצאים חיים, יש סיכוי שהאם תנסה להקים שוב קן חדש. לכן, המצווה חלה רק כלפי האם, ולא כלפי האב (בבלי, חולין ק"מ, ע"ב), שכן רק האם יכולה להמשיך ולהטיל ביצים. על היחס בין טעם המצווה לבין דינה - ראו תבורי (תשנ"ד).

18 דוידוביץ (תשס"א-תשס"ב), 90.

עַץ הַשָּׂדֶה, לְבֹא מִפְּנֵיךְ בְּמִצּוֹר. רַק עֵץ אֲשֶׁר-תִּדְּעַ, כִּי-לֹא-עֵץ מֵאֲכָל
הוּא, אֹתוֹ תִּשְׁחִית, וְכָרְתָּ וּבְנִיתָ מִצּוֹר, עַל-הָעֵיר אֲשֶׁר-הוּא עֹשֶׂה עִמָּךְ
מִלְחָמָה... (דברים כ' 19-20).

איסור השחתת העץ נועד לשמור על העץ שמפריז ניזון האדם, ולאפשר לו לעשות פירות חדשים.

ביטוי מובהק לגישה זו מצוי בפירוש אברבנאל לכתוב:

ונראה לומר: שמלבד הרכקת האכזריות... הנה כוונה התורה
בזה עוד, להרחיק ההפסד האפשרי להיות קודם זמנו, ושתתמיד
הוויית ההווה כל מה שאפשר. ומאשר הקן הווייתו לעשות פרי
שהם הבנים, כמו העץ העושה פרי, וצוה הקב"ה שלא נשחית הדבר
המוליד ועושה פרי. אבל כמו שהותרה כריתת הפרי ונאסרה כריתת
העץ, כמו שנאמר לעיל (כ, יט): "כי ממנו תאכל ואותו לא תכרות";
ככה צוה, שנקח הבנים שהוא הפרי שהאם נותנת בהיותה רובצת
עליה, ולא נשחית עץ בלחמו. אבל נשלח את האם, כדי שאנחנו נזון
מן הבנים או האפרוחים, והאם תעשה פרי אחר. ותתמיד ההויה
וההטבה.¹⁹

באשר לשאלה השנייה: מה חשיבותה המיוחדת של מצוות שילוח הקן
שמבטיחה למקיים אותה טוב ואריכות ימים, שכר המובטח במקרא
למכבד אביו ואמו (דברים ה', טז)? דומה כי יש בפירוש אברבנאל לכתוב
כדי להשיב עליה: שימור האם יאפשר לה להקים דורות נוספים, ובכך
יובטח המשך קיום מזונו של האדם בעולם:

למען ייטב לך והארכת ימים - רוצה לומר: שלא היתה המצוה
הזאת לתועלת בעלי חיים, כי אם למען ייטב לאדם כשתתמיד
בהם הויתה, למען יאכל ממנה פעמים אחרות. וזהו: "והארכת
ימים". רוצה לומר: כיון שאתה עתיד להאריך ימים בארץ, הנה
אתה צריך אל התמדת ההויה במזונות, כדי שישפיקו אליך בהזנת
ימים רבים.

19 טוויג (תשל"ו), 636, טוען שיש לראות דין זה וגם את דין האיסור להשחית עץ מאכל, במסגרת רחבה יותר של אחד הרעיונות המרכזיים בספר דברים: הארץ ומתנותיה כברכה מאת ה' (דברים ו', י ואילך; ח', ז ואילך). ברכה זו אינה עולה בקנה אחד עם יחס נפשי של ניצול הארץ ומיצויה עד תום מצד מקבליה.

בחינת המסקנות שהסיקו הלומדים מהעיון בסוגיה לימדה, שאין תמימות דעים בין הלומדים בנוגע לטעם המצווה. רבים מביניהם צדדו בהסבר התועלת והנותרים - חלק תמך בהסבר האחר, לפיו ריסון האכזריות האנושית וחינוך למידת הרחמנות עמדו ביסוד חוק זה. חלק אחר טען שכמה מניעים, ולא מניע אחד, עמדו מאחורי חקיקה זו.²⁰ יש לציין כי לא הבחנו בהשפעת ההתמחות בתחום הדעת - מקרא או מדעים - על הדעה שנקטו הלומדים.

לסיכום, ניסיון זה מלמד כי ללימוד הטקסט המקראי, תוך הדגשת המרכיבים הרלוונטיים, המשמעותיים והאקטואליים ללומד בן ימינו יש השלכות רבות, מלבד הרחבת הידע של הלומד על המקרא ועולמו ועל הפרשנות לו במשך הדורות. יש לו חשיבות בבניית מרכיבי הזהות היהודית לגווניה, בהנחלת תרבות וערכים יהודיים ואוניברסליים ובעידוד הלומד לקבוע עמדה אישית מנומקת ביחס לסוגיות שונות. כל אלה יש בהם כדי להגביר את היענות הלומדים לכוחו של המקרא ואולי גם לחבבו עליהם. מפגש אינטלקטואלי משמעותי כזה של הלומד עם הכתובים אפשר, במידה זו או אחרת, ליישם גם בהוראת המקרא בבתי הספר. יישום זה עשוי להיות מענה מסוים לקשיים שעמם מתמודדת הוראת המקרא בבתי הספר הממלכתיים.²¹

20 לדעת שטורנגל (Steuernagel, 1923: 132), אופי החוק בצורתו הנוכחית הוא תועלת ויהומני כאחד, אך ביסודו היה החוק בעל אופי תועלתי בלבד.

21 לדעת אמית (1995) יצירת פתיחות אצל לומד המקרא כלפי גישות נוספות מלבד הגישה הספרותית-היסטורית, או הגישה האמונית המקובלת (למשל גישה פסיכולוגית-סוציולוגית), יש בה כדי להתמודד עם הקשיים האלה. גם גיוון דרכי הוראת המקרא תוך הפעלת מתודולוגיות שונות, כגון: פרשנות המקרא באמנות ויישום שימושי מחשב ומולטימדיה, יש בהם, לדעתה, כדי לתרום לשיפור המצב.

מקורות

אהרליך, א"ב (1969) מקרא כפשוטו (מהדורה ראשונה: ברלין תרס"א), ניו יורק: [חמו"ל]

אמית, י' (1995) רקויאם ללימודי מקרא? לימודי התנ"ך בבתי הספר הכלליים בארץ לנוכח המלצות ועדת שנהר. *יהדות חופשית* 5, 3-4.

דוידוביץ, ת' (תשס"א-תשס"ב) היחס לבעלי חיים במקרא ובמקורות היהדות. *תלפיות*, יב, 85-95.

ויינפלד, מ' (תשכ"א) זיקתו של ספר דברים לחכמה. בתוך: מ' הרן (עורך), *ספר היובל ליחזקאל קויפמן* (פט-קח). ירושלים: מאגנס.

ויינפלד, מ', וכהן-צמח ד' (עורכים) (1994) *ספר דברים (עולם התנ"ך)*. תל-אביב: דודזון-עתי.

טוויג, א' (תשל"ו) שילוח הקן. *אנציקלופדיה מקראית כרך ז*. ירושלים, 636-634.

ליבווביץ, נ' (תשנ"ה) *עיונים בספר דברים*. ירושלים: אלינר.

מוטרו, מ' (2008) מצוות שילוח הקן וחינוך לקיימות. *במכללה*, 21, 210-201.

עמר, ז' (תשס"ב) שילוח הקן - מצוה אקולוגית. *תחומין כ"ב*, 531-536.

תבורי, י' (תשנ"ד) שילוח הקן - על היחס בין טעם המצווה לבין דיניה. מ' בר (עורך). *מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל* (121-141). רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן.

Driver, S.R. (1902) *Deuteronomy* (ICC), Edinburgh: T&T Clark.

Nelson, R.D. (2002) *Deuteronomy* (OTL) Louisville-London: Westminster John Knox Press.

Steuernagel, C. (1923) *Das Deuteronomium* (HK), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Tigay, J.H. (1996) *Deuteronomy* (JPS), Philadelphia-Jerusalem: JPS.

Von-Rad, G. (1966) *Deuteronomy* (OTL), London: SCM Press.

